

GHEORGHE LAZAROVICI
CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI
NICOLAE VLASSA

CHEILE TURZII
– MONOGRAFIE
ARHEOLOGICĂ

Editura Universității de Vest din Timișoara

2023

CUPRINS

Introducere (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	7
Mediul geografic. Date generale (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici)	11
Peșterile și abriurile cu urme de locuire (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	15
Istoricul cercetărilor (Nicolae Vlăsa).....	17
IA. Cercetările lui Nicolae Vlăsa de la Cheile Turzii (Nicolae Vlăsa).....	23
Jurnalul lui Nicolae Vlăsa	25
Neoliticul Cheilor Turzii.....	57
Considerații geomorfologice și geografice	59
Peșterile Cheilor Turzii și căile de acces la ele.....	63
IB. Noile cercetări de la Cheile Turzii (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	81
Săpăturile din 1994-1995. Elemente de arhitectură.....	81
IIA. Zona arheologică Cheile Turzii (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	101
IIB. Peștera Ungurească/Peștera Caprelor (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	125
IIC. Atelierul de bijuterii din Peștera Ungurească (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	191
IID. Atelierul de bijuterii din Peștera Binder (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	261
Orizonturile BK-TP	273
III. Epocile și culturile reflectate în descoperirile de la Cheile Turzii (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	329
Concluzii (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	337
Summary	341
List of illustrations	367
Bibliografie.....	383

CONTENTS

Introduction (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	7
The geographic environment. General data (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	11
Caves and shelters with traces of habitation (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	15
History research (Nicolae Vlăsa)	17
IA. The researches of Nicolae Vlăsa from Turda Gorge/Cheile Turzii (Nicolae Vlăsa)	23
Nicolae Vlăsa's diary.....	25
The Neolithic of Cheilor Turzii	57

Geomorphological and geographical considerations	59
Cheilor Turzii caves and access routes to them	63
IB. The new archaeological reserches in Turda Gorge (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	81
The excavations of 1994-1995. Architectural elements	81
IIA. The Turda Gorge/Cheile Turzii archaeological area (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici)	101
IIB. Peștera Ungurească/Peștera Caprelor (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	125
IIC. The jewelry workshop in Peștera Ungurească (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	191
IID. The jewelry workshop in Binder Cave (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	261
BK-TP Horizons.....	273
III. The epochs and cultures reflected by the discoveries from Turda Gorge (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici)	329
Conclusions (Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici).....	337
Summary	341
List of illustrations	367
Bibliography.....	383

MEDIUL GEOGRAFIC. DATE GENERALE

Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici

Cheile Turzii se află la o distanță de circa 6 km de orașul Turda și sunt de-a lungul pârâului Hășdate, afluent de stânga al Arieșului. Ele au luat naștere acolo unde pârâul Hășdate intersectează o parte a Munților Trascăului. Sunt două ipoteze cu privire la formarea acestor chei: pârâul Hășdate s-a adâncit întâi în roci mai puțin dure, după care procesul de sculptare a continuat în straturile calcaroase; cheile reprezintă traseul unui pârâu subteran, al cărui tavan s-a prăbușit la un anumit moment.⁶

Conform datelor actuale, cheile au o lungime de circa 1.300 m, iar înălțimea pereților atinge chiar 200 m; totodată, ele ocupă o suprafață de 324 ha.⁷ Ele s-au format prin erodarea de către râul Hășdate a rocii de calcar jurasic.

Pe traseul Cheilor Turzii sunt circa 50-60 de peșteri, majoritatea de mici dimensiuni, iar puține din ele au peste 20 m lungime și doar una atinge 123 m lungime.⁸

Sunt impresionante zonele cu pereți înalți, abrupti, turnuri, contraforți, platouri carstice, amintite și în site-urile de specialitate.⁹ Peșterile sunt structurate pe mai multe nivele, respectiv cinci. Astfel, pe versantul drept sunt amintite 17 peșteri, iar pe cel stâng cinci peșteri de dimensiuni mai mari.

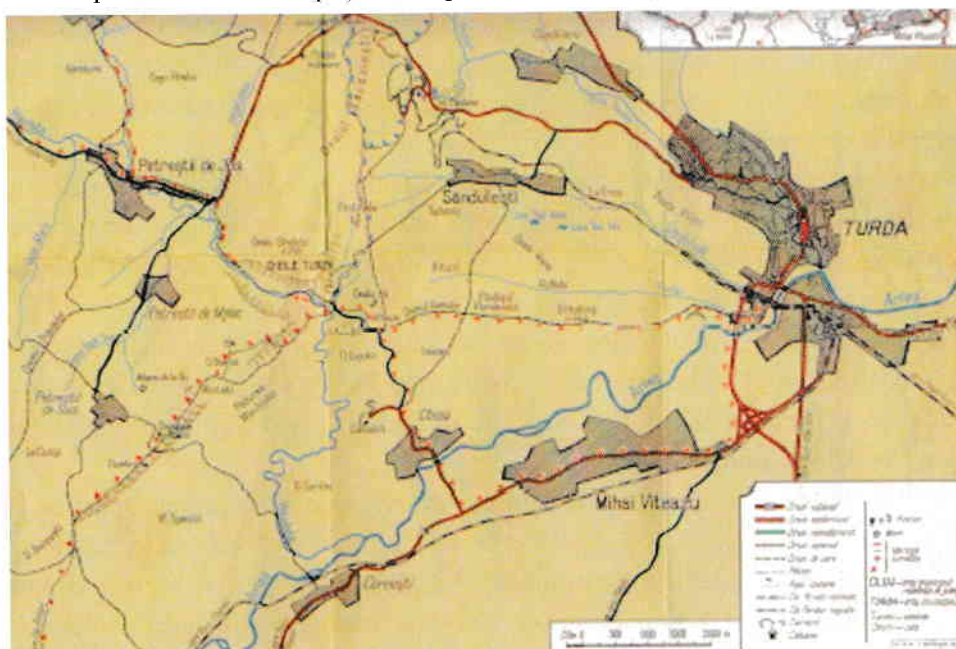

Fig. 1. Harta cu Cheile Turzii și localitățile apropiate.

⁶ <https://romania.ici.ro/geografie/pagina.php?id=121>.

⁷ Conform datelor actuale oferite spre informare turiștilor: https://en.wikipedia.org/wiki/Turda_Gorge, accesat 14.11.2017.

⁸ Conform datelor de pe: https://ro.wikipedia.org/wiki/Cheile_Turzii.

⁹ <https://romania.ici.ro/geografie/pagina.php?id=11121>.

Din punct de vedere geografic, Cheile Turzii sunt amplasate la extremitatea estică a Munților Apuseni, mai exact într-un pînten al Munților Trascăului, ce se prelungește pe latura de nord-est a acestora. Pîntenul respectiv, de natură calcaroasă, este orientat pe direcția SSV-NNE și este cuprins între localitățile Buru și Tureni, separând Depresiunea Hășdatei dinspre NV de culoarul Arieșului, aflat spre sud. Pîntenul amintit, lung de circa 15 km, este cunoscut și sub numele de Muntele Petrindului sau Culmea Petreștilor, ce se încadrează în categoria de carst de bară calcaroasă proeminentă. Culmea Petreștilor este clar individualizată față de regiunea înconjurătoare și poate fi reperată chiar de la distanțe mari. De-a curmezișul ei, pârâul Hășdate a săpat cheile ce poartă numele celei mai apropiate localități importante, Turda.

Cheile Turzii sunt orientate NV-SE și cuprind după alte surse o lungime de circa 1.272 m.¹⁰ Pîntenul amintit are în zona cheilor înălțimea cea mai mare de 794 m pe partea dreaptă a pârâului Hășdate la Dealul Mănăstirii și pe partea opusă 759 m la Dealul Sândului.

Cele mai vechi formațiuni geologice apar la ieșirea pârâului Hășdate din chei și sunt alcătuite din roci eruptive, de culori diferite, verde sau roșiatice brune (porfire, porfirite și tufurile acestora), formate în perioada Triasicului; culoarea lor este legată de acțiunea factorilor de mediu. Această zonă s-a scufundat în timp, fiind ulterior, în Jurasicul superior, acoperită de apele mării, când s-au depus peste rocile eruptive amintite straturi de calcar, care formează stâncile abrupte ale Cheilor Turzii¹¹. Acțiunea continuă a apei a determinat ca în timp, fisurile fine de la început să se mărească și să determine apariția golurilor carstice, a peșterilor propriu-zise, însoțite de galerii, canale, tuburi. Unele din peșterile din cuprinsul Cheilor Turzii au luat naștere probabil prin drenarea apelor de ploaie sau a micilor torenți de către albia văii Hășdate. Un alt fenomen care a avut loc în zonă, alături de acțiunea apei, a fost prăbușirea, ușor de observat în cadrul Peșterii Ungurești, unde în fundul vetrei cavernei sunt numeroși bolovani și lespezi desprinse din tavan. O altă caracteristică a peșterilor de aici este și lipsa stalagmitelor și stalactitelor, în corelație cu tipul de rocă din care sunt formați pereții lor (mai ales calcare anorganice, biogene și organogene). Cu toate acestea, infiltrările continue de apă determină permanent picurări din tavan. Străbătând Cheile Turzii la marginea râului Hășdate, pot fi observate și grote de suprafață (evorsiune), săpate de apă la piciorul versantului, prin curgerea turbionară.¹²

Trebuie de asemenea să amintim că modelarea reliefului, respectiv a văii Hășdate, are loc și astăzi. Amenajarea autostrăzii A3, direcționarea spre Hășdate a apei provenind din ploii fac ca după episoade de ploii torențiale pârâul Hășdate să iasă din matca actuală, să rupă podurile amenajate pentru turiști și zona devine impracticabilă.

Se consideră că Munții Trascău, deși nu au înălțimi foarte mari, sunt foarte interesați mai ales datorită reliefului spectaculos reflectat de cheile modelate de ape și factorii atmosferici, ce au dat naștere la forme carstice, alături de Cheile Turzii fiind de amintit și Cheile Turenilor, Cheile Borzeștiului, Cheile Aiudului etc.¹³

Zona Cheilor Turzii, ce face parte astăzi dintr-o rezervație naturală protejată, deține un număr mare de specii de plante, circa 1.000, din cele peste 4.300 ce se găsesc pe teritoriul României: leurda (*Allium ursinum*), stânjenelul (*Iris pumila*), stânjenelul pestriț (*Iris variegata*) sau diferite specii de ferigi (*Pteropsida*). Unele plante de aici sunt protejate prin lege: cârcelul (*Ephedra distachya*), ceapa ciorii din Cheie (*Allium obliquum*), tisa (*Taxus baccata*) și *Primula columnae*, jugastul, scorușul, piciorul cocoșului, garofița albă, odoleanul, magul violaceu, vulturica. Tot aici

¹⁰ <http://www.scriub.com/geografie/PREZENTARE-FIZICOGEOGRAFICA-CH132157211.php>.

¹¹ <http://www.scriub.com/geografie/PREZENTARE-FIZICOGEOGRAFICA-CH132157211.php>.

¹² <http://www.scriub.com/geografie/PREZENTARE-FIZICOGEOGRAFICA-CH132157211.php>.

¹³ <http://www.scriub.com/geografie/PREZENTARE-FIZICOGEOGRAFICA-CH132157211.php>.

găsim și unele specii rare de plante alpine care au supraviețuit până astăzi, cum ar fi: *Aster alpinus* sau *Ranunculus oreophilus*, iar dintre plantele mai rare din România întâlnim: *Integripetalus*, viola liliachie (*Viola jooi*), spinul (*Carduus fissurae*), un neam de omag (*Aconitum collibotryon*), o graminee decorativă (*Arenastrum decorum*), *Dracocephalum austriacum*, *Fritillaria tenella*, *Centaurea atropurpurea*, *Daphne creorum*, *Sorbus cretica*, *Doronicum columnae*, *Pedicularis campestris*.

Referitor la fauna din zonă, aici sunt menționate de 67 specii de păsări (acvila de munte – *Aquila chrysaetos*), pești, nevăstuica, jderul de piatră, colonii de lilieci, mistreț, vulpea, pisica sălbatică, căprioare, cerbi, dihorni, iepuri.

Din punct de vedere climateric, Cheile Turzii fac parte din sectorul cu climă temperat continentală, temperatura medie anuală fiind de 8-9°C. În zonă, în permanență este o umiditate ridicată, datorată și specificului reliefului, pereți înalți și văi înguste. Precipitațiile medii ating circa 600 mm anual, dar repartiția lor este inegală. Pentru lunile iunie-iulie sunt menționate și viituri, datorită acumulării mari de ape. Ninsorile se manifestă între 40-80 de zile anual pentru zonele înalte și între 25-35 de zile pentru depresiuni. Iarna ține în zonă circa patru luni, între decembrie și martie, cu geruri între ianuarie și februarie.¹⁴

Din scurta prezentare făcută reiese că zona Cheilor Turzii nu este prielnică unor așezări de lungă durată, mai ales din cauza umidității excesive. Acest lucru este demonstrat și de descoperirile arheologice de pe traseul Cheilor Turzii, care indică doar locuri sporadice, mai ales în sezonul cald. Dar în zona imediat apropiată lor există condiții pentru locuire îndelungată, datorită calității solurilor și, așa cum am prezentat anterior, resurselor care se găsesc aici, ape sărate, materii prime folosite la realizarea uneltelor etc.

¹⁴ <http://www.scribub.com/geografie/PREZENTARE-FIZICOGEOGRAFICA-CH132157211.php>.

PEȘTERILE ȘI ABRIURILE CU URME DE LOCUIRE

Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici

Așa cum am văzut, în Cheile Turzii sunt mai multe peșteri, circa 50-60, dar și abriuri care au fost investigate de-a lungul timpului și care prezintă urme de locuire sporadică.

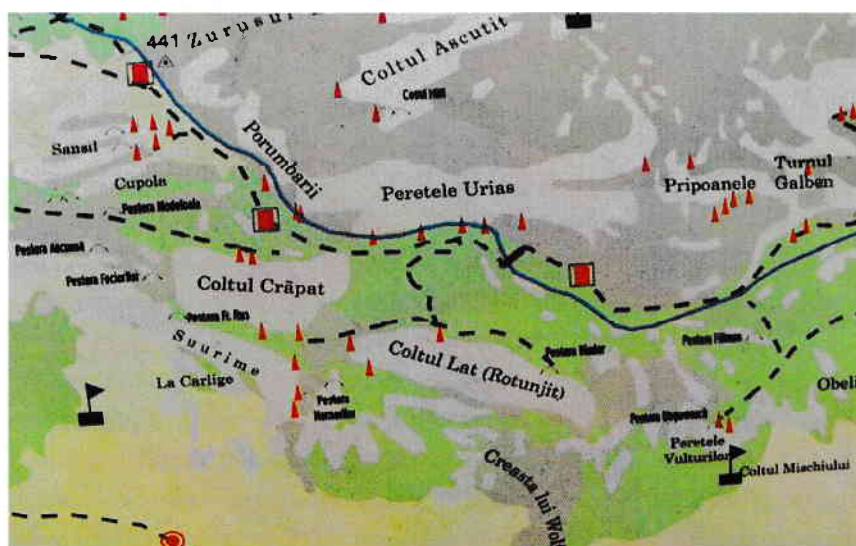
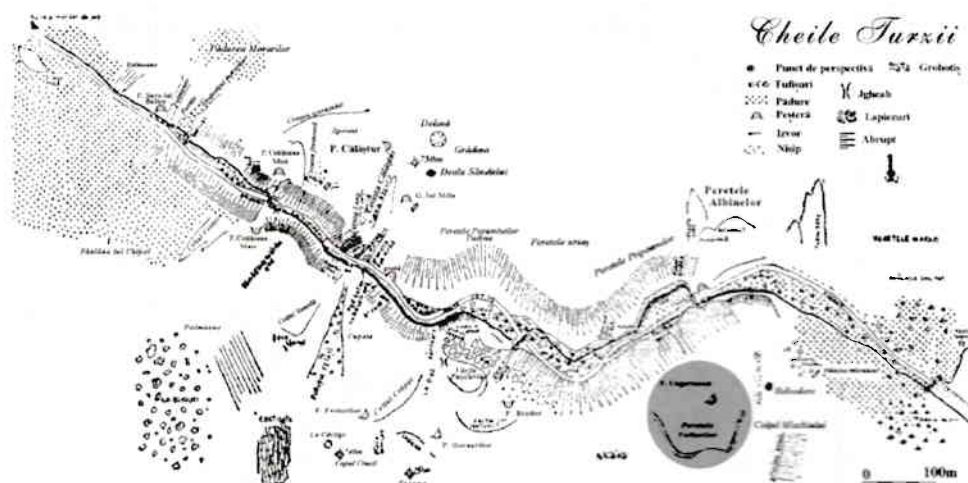

Fig. 1. Detalii cu planul Cheilor Turzii (▲ după panoul informativ de la intrarea în Chei), incluzând peșterile și abriurile; ▼ marcaj Peștera Ungurească și Peretele Vulturilor.

După perioada arheologilor amatori de la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea (E. Orosz și alții), care au cercetat doar unele din peșterile de la Cheile Turzii, **urmează cercetări sistematice**, care au contribuit substanțial la cunoașterea și caracteristicile habitatului din această zonă.

În acest sens trebuie să amintim investigațiile și cercetările lui Nicolae Vlassa, care în intervalul 1966-1970 a întreprins săpături în 10 din peșterile aflate în Cheile Turzii, multe din ele furnizând importante observații cu privire la perioadele istorice pornind de la Paleolitic și până în perioada modernă:

1. *Peștera romboidală* – **Vlassa 1966**: Ev Mediu târziu, secolele al IX-lea – al X-lea e.n., roman, Hallstatt, Coțofeni, Bodrogkeresztúr – Torți pastilate, Petrești;
2. *Peștera Balica Mare* – **Vlassa 1966**: fără materiale arheologice;
3. *Peștera pitică* – **Vlassa 1966**: Zau (Lumea Nouă), Petrești, Coțofeni, cioburi amestecate: feudale, romane;
4. *Peștera Binder* – **Vlassa 1966** (anterior săpături Orosz – 1898): vetre medievale cu cenușă, mai jos material Coțofeni și Bodrogkeresztúr – Toarte pastilate, apoi o enormă cantitate de cioburi Petrești, nepictate și pictate; cultura Zau (Lumea Nouă); Criș, Paleolitic. **Vlassa 1967**: material Coțofeni, Bodrogkeresztúr – Toarte pastilate, Petrești, Zau („Lumea Nouă”), Mousterian;
5. *Peștera Hornarilor* – **Vlassa 1967** (V. Feneșan): puține materiale. Vatră mare de foc, cu material feudal și preistoric puțin;
6. *Peștera Morarilor* – **Vlassa 1967** (V. Feneșan): puțin material și amestecat; **Vlassa 1968**: multiple vetre feudale, Bronz, vetre Hallstatt-iene, rare cioburi Coțofeni, Wietenberg tardiv, un facies Wietenberg întârziat cu treceri spre Hallstatt; Coțofeni sau Bronz timpuriu (de tipul „cu striuri”) și oase umane (de adulți, de copii), vertebre etc. Paleolitic și rare fragmente Zau (Lumea Nouă) – Petrești din vetre. Mai multe materiale Wietenberg și Hallstatt (inclusiv două schelete). Apoi apare o vatră Petrești; un nivel subțire Zau (Lumea Nouă);
7. *Firida lată* – **Vlassa 1967**: feudal timpuriu, vatră Hallstatt;
8. *Peștera Ascunsă* – **Vlassa 1968** (V. Feneșan): materiale amestecate, puține, fără stratigrafie;
9. *Peștera Ungurească* – **Vlassa 1969** (înaintea lui Vlassa, Orosz): Petrești (vatră mare), Toarte pastilate, Coțofeni, Bronz, celtic, roman, feudal timpuriu, feudal târziu, modern; materiale de epoca migrațiilor (sec. al IV-lea – al VII-lea), buze de cazan, de sec. al XI-lea – al XII-lea;
10. *Peștera La cuptor* – **Vlassa 1970**: materiale ceramice feudale, romane, Bronz și Coțofeni. Cioburi feudale timpurii (sec. al IX-lea – al XI-lea), cu val ondulat și linii paralele, romane roșii, Hallstatt-iene cu caneluri (negre). Wietenberg, Coțofeni și unul suspect de a fi Criș. Ceramica e foarte amestecată, de la feudal timpuriu la Coțofeni. Izolat, o buză de castronaș de tip Cerneahov (sec. al IV-lea).

Pe lângă săpăturile din peșterile menționate, în 1971 Nicolae Vlassa a mai cercetat alte două zone:

a) Mai sus de moara din capătul superior al Cheilor, pe dreapta Hășdatelor; aici a identificat o vatră prefeudală, cu rare cioburi de sec. al IX-lea – al X-lea, cu linii vălurite, negre, ca și un cuțitaș de fier, alături de oase de animale;

b) În cadrul carierei de alabastru de pe Szökedomb/Dealul Alb s-au găsit resturile unei peșteri cu trei vetre suprapuse, ce constituie o depunere de peste 3 m.

În intervalele 1993-1995, 2003-2017, cu mici întreruperi, colective conduse de Gheorghe Lazarovici au făcut săpături sistematice în Peștera Ungurească/Peștera Caprelor și în Peștera Binder, care au confirmat descoperirile anterioare datorate lui Nicolae Vlassa. Totodată, cercetările din 2003-2017 au scos la iveală și ateliere de prelucrare a bijuteriilor, ce pot fi legate de culturile Bodrogkeresztúr – Toarte pastilate, dar și de Coțofeni (Peștera Binder).

Trebuie să precizăm de asemenea că nivelurile aparținând Paleoliticului nu au fost cercetate în Peștera Ungurească.

ISTORICUL CERCETĂRILOR

Nicolae Vlassa

Declarată monument al naturii încă din anul 1931¹⁵, Cheile Turzii reprezintă o microzonă *unică* în felul ei în întreaga țară, care – dincolo de importanța sa turistică și aspectul peisagistic de o rară frumusețe – formează un adevărat receptacul de floră și faună endemică, cu mari rarități botanice sau zoologice¹⁶.

Obiect al unor studii de sinteză sau de amănunt, din cele mai variate domenii ale științelor naturale (geografie, geologie, paleontologie, speologie, botanică și zoologie)¹⁷, Cheile Turzii nu s-au bucurat din păcate de o similară apreciere din punctul de vedere al științelor istorice. Însemnările de acest gen, până în trecutul apropiat, se rezumă la interpretări legendare și fictive, majoritatea de origine cărturărească, legate fie de originea (fabulos explicată) a diferitelor formațiuni carstice, fie de fortificarea în Evul Mediu cu zid de piatră a două dintre cele mai cunoscute peșteri: Cetățeaua Mare (Balica Mare) și Cetățeaua Mică (Balica Mică)¹⁸. Adăugând la acestea descrierile geografico-istorico-turistice ale lui J. Benkő¹⁹, L. Kővári²⁰, J. Hunfalvy²¹, E. A. Bielz²², B. Orbán²³, S. Moldovan²⁴ și I. Téglás²⁵, epuizăm notele mai importante, cu referiri făcute cu precădere asupra Evului Mediu, și având – toate – o tușă anecdotică mai mult sau mai puțin pregnantă.

La sfârșitul sec. al XIX-lea și în primele trei decenii ale veacului al XX-lea o seamă de piese arheologice izolate, cu locul de proveniență precizat destul de vag – Cheile Turzii – intră, în general ca donații, în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei (Cluj), în muzeul din Alba Iulia și în muzeul Brukenthal din Sibiu. Aparținând celor mai diverse perioade ale preistoriei și antichității ori chiar Evului Mediu, unele dintre aceste piese au și constituit subiectul unor scurte semnalări în reviste de specialitate²⁶. Din simpla lor analiză numerică se poate desprinde faptul că cele aparținând epocii neolitice prevalează net asupra urmelor din alte epoci.

Pe durata deceniilor mai sus amintite se înscrie și activitatea de arheolog amator a lui E. Orosz, care – spre îmbogățirea colecțiilor sale – a cercetat opt dintre peșterile Cheilor Turzii (Peștera

¹⁵ Cf. E. Gy. Nyárady, *A Tordahasadék*, Cluj, 1937, p. 161, n.* și p. 149. În cursul lucrărilor noastre ne vom referi cel mai adesea la această monografie, care adună, într-o formă succintă, informații din cele mai variate domenii referitoare la Cheile Turzii, precum și o vastă bibliografie.

¹⁶ Amintim dintre plante vestitele *Ferula Sadleriana* și *Allium obliquum*; dintre lepidoptere mai multe specii rarissime de fluturi; dintre păsări *Tichodroma muraria* etc. Pentru flora și fauna Cheilor Turzii, vezi E. Gy. Nyárady, *op. cit.*, în special p. 161-177 și p. 147-160.

¹⁷ Vezi literatura la E. Gy. Nyárady, *op. cit.*, p. 10-12, 15-22 și 24-31.

¹⁸ E. Gy. Nyárady, *op. cit.*, p. 11, 48-54, 98, n. *.

¹⁹ *Imago speculum m. principatus Transsilvaniae*, Haarlem, 1774.

²⁰ *Erdély földo ritkaságai*, Cluj, 1853, p. 106-109.

²¹ *Magyarország és Erdély képekben*, partea a II-a, 1864, p. 25-27.

²² *Beitrag z. Höhlenkunde Siebenb. in Jahrb. D. Siebenb. Karp. Ver.* IV, 1884, p. 63-64 și *Die Burgen u. Ruinen in Siebenbürgen*, în *Jahrb. d. Siebenb. Karp. Ver.*, XVIII, 1898, p. 71.

²³ *Turda város és környék*, 1889, p. 401-415.

²⁴ *Zarandul și Munții Apuseni ai Transilvaniei*, Sibiu, 1898, p. 227-228 și *Din vitéjiile poporului românesc: Nichita Balica*, Sibiu, 1904, p. 1-37.

²⁵ În *Az Osztrák – Magyar Monarchia irásban és képen*, vol. VII, 1901, p. 214.

²⁶ Adunate toate, împreună cu bibliografia referitoare la ele, la M. Roska, *Erd. Rep.*, p. 284-285, nr. 63.

Ungurească, Cetățeaua Mare, Peștera Călăștur, Peștera lui Binder, Peștera Modoloaie, Peștera ascunsă, Peștera morarilor și Peștera Ruseștilor). O amploare mai mare au doar săpăturile pe care le-a executat în toamna anilor 1897 și 1898 cu fonduri puse la dispoziție de fostul „Muzeu Ardelean”, respectiv de Superintendența Muzeelor și Bibliotecilor. Rezultatul global s-a cifrat la 3.045 bucăți piese arheologice, repartizate astfel: Peștera Ungurească, 1.858 piese; Cetățeaua Mare, 378 piese; Peștera Călăștur, 364 piese; Peștera lui Binder, 34 piese; Peștera Modoloaie, 218 piese; Peștera Ascunsă, 85 piese; Peștera Morarilor, 90 piese; Peștera Ruseștilor 18 piese.

Întregul material a fost trimis la Budapesta²⁷, de unde numai o parte s-a întors în colecția Orosz (de la Cluj), unele materiale ajungând – pentru motive care rămân inexplicabile – în muzeele din Cluj, Alba Iulia și Sibiu.

Din păcate, amatorismul cercetărilor lui E. Orosz s-a manifestat și prin publicarea mai mult decât succintă a rezultatelor²⁸, nemaivorbind de înregistrarea cu totul sporadică – și de multe ori eronată – a datelor stratigrafice, lipsa unor profile și planuri ale amplasării secțiunilor ce le-a trasat, activitatea lui rezumându-se la adunarea unui cât mai numeros material, adeseori în detrimentul observațiilor stratigrafice.

Nu este mai puțin adevărat că, încă în preajma Primului Război Mondial, E. Orosz pregătise un voluminos manuscris ce cuprindea totalitatea rezultatelor și însemnărilor sale referitoare la Cheile Turzii. După Primul Război Mondial acest manuscris a fost încredințat lui M. Roska. Pe baza lui a fost pregătit acel capitol inserat de preistorie despre Cheile Turzii pe care Roska l-a publicat în cadrul monografiei lui E. Gy. Nyárady²⁹ și din care noi desprindem următoarele constatări:

- observațiile stratigrafice sunt în cea mai mare parte neconcludente;
- materialul dat și în ilustrație provine aproape exclusiv din Peștera Ungurească, din acea parte a colecției lui Orosz care, de la Budapesta, s-a întors la Cluj;
- covârșitoarea majoritate a acestui material aparține epocii neo-eneolitice, și anume culturii Petrești (definită de M. Roska drept „ceramică pictată pre-miceniană”?) și complexului cultural final eneolitic Cheile Turzii-Herculane II-III-Sălcuța IV-Pecica, stratul inferior (pe care Roska nu-l separă și nu-l definește în niciun fel);
- unele piese, botezate drept „neolitice”, aparțin de fapt altor epoci, mai târzii;
- nicăieri săpăturile lui Orosz nu s-au adâncit până la patul peșterilor cercetate, rarele urme paleolitice (mousteriene) pe care le-a aflat fiind găsite în poziție secundară, aduse la suprafața de răscoliri mai târzii.

Dintr-o perioadă ulterioară activității lui E. Orosz pot fi amintite periegezele turistico-arheologice alui lui J. Tulogdy, de numele căruia se leagă culegerea unor sporadice vestigii arheologice aflate la suprafață³⁰ și prima cartare a celei mai dificile dintre peșterile Cheilor Turzii: Peștera Hornarilor³¹. În anul 1942 apare repertoriul arheologic al lui M. Roska, cu succinta semnalare a descoperirilor și bibliografiei arheologice referitoare la Cheile Turzii până la acea dată³². În 1961 D. Berciu publică un fragment ceramic de la Cheile Turzii, pictat cu grafit și având o toartă „pastilată”, aparținând complexului Cheile Turzii – Herculane II-III – Sălcuța IV-Pecica, stratul inferior³³. În anul 1965 colegul I. Aldea, de la muzeul din Alba Iulia (pe atunci student al Facultății de Istorie la Universitatea

²⁷ În vederea Expoziției Mileniului din 1898.

²⁸ În *MKE*, XI, 1917, p. 258; *OTÉ*, 1901, p. 20; *Földt. Közl.*, 1912, p. 950-954; *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 373.

²⁹ E. Gy. Nyárady, *op. cit.*, p. 135-136, fig. 90-95.

³⁰ Donate fostei colecții a cabanei turistice de la Cheile Turzii. Mica colecție a cabanei a intrat în toamna anului 1944 în patrimoniul Muzeului de Istorie al Transilvaniei.

³¹ Cf. E. Gy. Nyárady, *op. cit.*, p. 112-115.

³² Vezi *supra*, nota 12.

³³ D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, p. 130, fig. 16.

din Cluj) a executat – la sugestia prof. D. Berciu – o mică săpătură de verificare în peștera Cetățeaua Mare (Balica Mare). Săpătura n-a dat niciun rezultat concludent, apărând diverse materiale arheologice complet amestecate, într-o totală neordine stratigrafică³⁴.

În 1971, P. Roman, ocupându-se de problemele complexului final eneolitic Cheile Turzii – Herculane II-III – Sălcuța IV – Pecica, stratul inferior, publică și discută întregul material ceramic aparținând acestui facies cultural provenind de la Cheile Turzii, făcând parte din fosta colecție Orosz și aflat actualmente în muzeul din Alba Iulia³⁵. Cu această ocazie se referă și la noile noastre cercetări, materialul pe care a avut ocazia să-l studieze la Cluj³⁶.

Plecând de la ideea că Cheile Turzii ar putea reprezenta și din punct de vedere al sălășluirii omenești o microzonă cu anumite caractere aparte, determinate de specificul geografic și bio-ecologic al carstului de aici, semnatul prezentului studiu a cercetat exhaustiv acest spațiu în șapte campanii arheologice succesive, pe durata anilor 1966-1972. Investigațiile – cum se va vedea în cele ce urmează – au avut darul să dubleze numărul peșterilor cunoscute în Cheile Turzii (28 peșteri, grote și firide noi, ce sunt semnalate pentru prima dată în aceste rânduri), să dea o imagine de ansamblu a intensității locuirii peșterilor în diverse perioade ale preistoriei și Antichității, să precizeze faptul că n-a existat peșteră care să nu fi fost, măcar temporar, locuită sau vizitată în una sau alta dintre respectivelor perioade. Cu fiecare nouă campanie de săpături, pe măsura familiarizării cu numai aparent haoticul labirint de stâncării al Cheilor Turzii, au început să se deslușească și motivele care au determinat – în diversele epoci – comunitățile umane să se așeze cu predilecție într-una sau alta dintre peșteri³⁷.

Dat fiind faptul că epoca neo-eneolitică reprezintă perioada de maximă însemnătate a locuirii efective (și de durată) a peșterilor, am considerat justificată tratarea ei aparte, în cadrul studiului de față.

* * *

După cercetările datorate lui Nicolae Vlăssă din perioada 1966-1971, până în 1993 zona nu a mai fost studiată. În perioada 1993-1995 Gh. Lazarovici a reînceput cercetările în Peștera Ungurească, din dorința de a lămurii în primul rând problema legată de ceramica pictată a așa-zisului complex Lumea Nouă sau CCTLNI, definit ulterior drept cultura Zau. Scopul cercetărilor a fost identificarea unor eventuale vetre pentru ars ceramica din această categorie. În suprafața nederanjată s-a remarcat prezența a nenumărate complexe (gropi, gropi de stâlpi, vetre, albieri, podele). O parte a peșterii a fost deranjată de amenajările datorate sărbătorii Mileniului (de la sosirea unгурilor în Transilvania), așa că cercetările s-au concentrat pe o anumită zonă mai puțin deranjată de acest eveniment sau de săpăturile anterioare. În zona cercetată au fost descoperite mai multe vetre, ca și gropi aparținând diferitor culturi, printre care cele mai reprezentative se leagă de culturile Petrești și Bodrogkeresztur. De acest ultim nivel se leagă și atelierul de prelucrat bijuterii.

³⁴ Informație I. Aldea. Explicația fenomenului – necunoscut colegului Aldea și prof. D. Berciu – rezidă în faptul că Cetățeaua Mare este pur și simplu o ruină din punct de vedere stratigrafic-arheologic. Loc preferat de petreceri a fostului moșier M. Bors din Săndulești și al tatălui acestuia (în hotarul moșiei căreia intră și Cheile Turzii), peștera Cetățeaua Mare a suferit profunde „amenajări”, terenul ei fiind răzuit și nivelat, iar surplusul de pământ astfel rezultat a fost aruncat pe panta din fața gurii peșterii. Evident, succesiunea stratigrafică a fost total distrusă. În plus, fiind cea mai accesibilă dintre peșteri, a fost ținta predilectă a săpăturilor clandestine, practicate de colecționari și căutători de comori.

³⁵ P. Roman, *Strukturänderungen des Endäneolithikum in Donau-Karpaten-Raum*, în *Dacia*, N.S., 1971, p. 97-100, fig. 38 și 39/1-14. Precizăm că materialul din cele două ilustrații provin din Peștera Ungurească.

³⁶ *Ibidem*, n. 134.

³⁷ Săpăturile au fost executate cu fonduri puse la dispoziție de Muzeul Municipal Turda (din partea căruia a participat colegul Z. Mîlea) și, în măsură mai redusă, de Muzeul de Istorie al Transilvaniei. Foarte succinte referiri la unele rezultate ale acestor săpături am făcut în: *ActaMN*, IV, 1967, p. 416; *ȘZ AŪSAI*, 17, 1969, p. 528; *ActaMN*, VII, 1970, p. 11; *Apulum*, IX, 1971, p. 29.

La cercetările din 1994 a participat un grup de elevi de la Liceul „Nicolae Titulescu” din Craiova, coordonați de profesorii Mihai Meșter și Diana Rus, alături de alți elevi de la Cluj-Napoca, de la Liceul de Informatică „Tiberiu Popovici” și Liceul Pedagogic „Gheorghe Lazăr”, și amintim de asemenea pe studenții Magda Iacob și Sorin Colesniuc de la Universitatea „Ovidiu” din Constanța, alături de alți doi de la Universitatea „1 decembrie 1918” din Alba Iulia, respectiv Gligor Mihai și Iulia Bolca.

La campania din 1995 au participat la săpăturile din Cheile Turzii Mihai Meșter (devenit muzeograf la Muzeul de Istorie al Transilvaniei) și Lidia Dascălu (atunci muzeograf la Muzeul de Istorie din Botoșani).

Cercetările arheologice la Peștera Ungurească au fost întrerupte iar o perioadă și au fost reluate din anul 2003; cu anumite întreruperi, ele au continuat în anii 2004, 2005, 2010, 2013. În campaniile din 2015-2017 s-a săpat doar în Peștera Binder.

În rândurile care urmează prezentăm și lista participanților la aceste săpături, coordonate de Gheorghe Lazarovici.

La campania de săpături arheologice din anul 2003 au participat Cornelia-Magda Lazarovici, Ionuț Bălțean, Paulo Biagi, Michaela Spataro, Sorin Colesniuc, Paul Vrâncean.

La campania din anul 2004 au mai participat Cornelia-Magda Lazarovici, Paulo Biagi și Michaela Spataro.

La cercetările din anul 2005 au participat, alături de Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici, Paulo Biagi, Michaela Spataro, ca și mai tinerii colegi Sorin Colesniuc, Suciuc Cosmin, Cristian Roman, Oleg Chitic, Sote Angeleski, Tatar Arpad.

La campania din anul 2006 au participat, alături de Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici, Suciuc Cosmin, Cristian Roman, Sorin Marius Colesniuc, Angeleski Sote, Tatar Arpad, Tomasz Chmielewski, Florian Dumitrescu-Chioar, Gheorghe Natea, Adela Mateș (Kovács); Flavius Bozu, Diana Bindea, Beatrice Ciută, M. Georgescu.

La cercetările din 2007 au participat, alături de Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici, Cristian Roman, Sorin Tincu, Sorin Colesniuc, Cosmin Suciuc, Sote Angeleski, Dumitru Negrei, Gheorghe Natea. Temporar a fost prezent și Tomasz Chmielewski.

Cercetările au fost întrerupte din 2007 până în 2010 din cauza lipsei unei ridicări topo- Stereo, realizată abia în 2010. La campania din anul 2010 echipa de cercetare condusă de Gheorghe Lazarovici și Cornelia-Magda Lazarovici a cuprins mai mulți doctoranzi sau foști doctoranzi de la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu precum Cosmin Suciuc, Florian Chioar-Dumitrescu, Vasile Palaghia, Gheorghe Natea, Cristian Roman, Sorin Tincu, Sorin Marcel Colesniuc, Sote Angeleski. La aceștia se adaugă și studenți de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași: Andreea Mârzan, Iulian Leonti, Victor Ciubotaru.

La cercetările din anul 2011 au participat Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici, Cristian Roman, Sorin Tincu, Gheorghe Natea, Vasile Palaghie, Florian Chioar-Dumitrescu, Sorin Marcel Colesniuc, Sote Angeleski, Beatrice Ciută, ca și studenții de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași Iulian Leonti, Andreea Mîrza, Victor Ciubotaru.

La campania din anul 2013 au participat la cercetările coordonate de Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici, Cristian Roman, Sorin Tincu, Sorin Marcel Colesniuc, Cosmin Suciuc, Dimitrie Negrei. Alături de ei menționăm și pe studenții și masteranzii de la Universitatea de Vest din Timișoara: Ioana Andrada Tudosi, Daniel Florea Adrian, Remus Constantin Dincă, Răzvan Branca.

La cercetările din anul 2015 de la Peștera Binder au participat, împreună cu Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici, Cosmin Suciuc, Cristian Roman, Sorin Tincu, Sorin

Marcel Colesniuc, ca și alți iubitori ai arheologiei de diferite profesii precum Radu Pop, Olimpia Gridan, Silviu Gridan, Constantin Aparaschivei, Romeo Perlik.

La campania din anul 2016 au participat, alături de Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici, Sorin Marcel Colesniuc, Cristian Constantin Roman, Suci Cosmin, Sorin Tincu.

La ultima campanie de cercetări arheologice din anul 2017 au participat alături de Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici, Maxim Zoia, Constantin Apareschivei, Cristian Roman, împreună cu pasionați de arheologie, Silviu Gridan, Radu Pop, Dimitri Pintilie, Romeo Perlik.

Așa cum se observă, la săpăturile din 1993-1995, iar apoi din 2003 și până în 2017 au luat parte un număr mare de colegi și colaboratori. Tuturor dorim să le mulțumim pentru bunăvoința, pasiunea și dăruirea cu care au luat parte la aceste cercetări; fără ei și eforturile lor nu am fi putut investiga obiectivele menționate; fondurile au fost puține, oameni la săpat specializați nu erau, dar a fost multă bunăvoință născută din pasiunea lor pentru arheologie.